

‘दृष्टिकोन’ लेखमाला : लेख पहिला

सोयीचा कार्बन फूटप्रिंट

केतकी घाटे

सा

यकलचं पेडल मारत क्लासच्या दिशेने जाताना जुई आज वर्गात काय शिकायला मिळेल याचा विचार करत होती. गावाकडे वनस्पतीशास्त्रातली पदवी घेऊन शहरात गायन शिकायला आलेली जुई सध्या या एका पार्ट टाइम कोर्समुळे भारावून गेली होती. सडपातळ बांधा, सावळा वर्ण, वीतभर लांबीची घट्ट वेणी आणि वडलांचे जनुक अचूक उमटलेले लखलखीत डोळे. पुरेशी स्वाभिमानी. शहरातला खर्च भागवण्यासाठी मेडिकल ट्रान्सक्रिप्शनची नोकरी मिळवली होती. तिने पेठेतल्या एका दगडी वाड्यातल्या वसतिगृहात आता बस्तान बसवलं होतं. सकाळी आठ ते चार नोकरी आणि उरलेल्या वेळात गायन शिकणे आणि हा इकॉलॉजीचा क्लास असं तिचं रूटीन चालू होतं. शास्त्रीय गायन शिकण्याचा आनंद होताच पण ह्या इकॉलॉजीच्या ज्ञानामुळे काहीतरी गवसल्याची सुखद भावना होती. हे नेहेमीपेक्षा वेगळं होतं.

गुरुजींची पहिली काही व्याख्यान ऐकली आणि जुईला सूक्ष्मसा साक्षात्कार झाल्यासारखं वाटलं होतं. ज्ञानाचं एक वेगळंच भांडार सामोरं आलं आणि आपण आयुष्याचं नक्की काय करतोय, आपल्याला काय करायचं आहे आणि का.. असे अनेक मूलभूत प्रश्न तिला पडू लागले. वर्गातील प्रत्येकाचीच हीच स्थिती होती. माणूस आणि निसर्ग यांचं नक्की काय नातं आहे हे त्यांना उमगू लागलं होतं . माणसाचा निसर्गावर नक्की भार किती आणि त्याचे दुष्परिणाम इतर प्राणी पक्षी निसर्गाने सहन करावे, हा कुठला न्याय आहे असे प्रश्न पडण्याची ही सुरुवात होती. याला उत्तर काय हे मात्र सर थेट सांगत नसत. तुम्ही तुमचा विचार करा आणि सर्वसमावेशक उपाय शोधून काढा, असं त्यांचं म्हणणं असे. स्पून फिडींग करणाऱ्या गावाकडच्या शिक्षण पद्धतीपेक्षा हे खूप वेगळं होतं. सर प्रत्येक गोष्ट इकाँनॉमीशी जोडत असत. ती बदलली तर निसर्ग वाचेल नाहीतर शोषण चालूच राहील, असं त्यांचं म्हणणं.

क्लासला येणारे विविध वयोगटातले विविध पार्श्वभूमी असणारे कुणी इंजिनियर, कुणी आर्किटेक्ट, कुणी विद्यार्थी, कुणी निवृत्त! प्रत्येकाच्या तऱ्हा होत्या. जुईला या सगळ्यांच आश्चर्य वाटत असे. या सगळ्यात एखाद्या वर्गात किंवा गटात निर्माण होते तशी आपुलकी किंवा बंध निर्माण होतात त्याचा अभाव होता. हाच तो शहर आणि गाव यातील फरक की हे ह्या क्लासच वैशिष्ट्य हे जुईला अजून उमगत नव्हतं. प्रत्येक जण येऊन जणू आपापलं शिकून परत जात असे. क्वचित कधी क्लास नंतर सर गेल्यावर सगळे जण मागे थांबून त्या विषयवार चर्चा करत असत. असे दिवस जुईला आवडत असत. एक मुलगी तर चक्क तिचा कुत्रा घेऊन येत असे. हे चमत्कारिक होतं पण जुईला आवडत होतं. तो सगळ्यांच्या मधून हिंडत असे. पण हळू हळू त्या कुत्र्यामुळे सगळ्यांच लक्ष विचलित व्हायला लागलं तसं सरांनी त्याला वर्गात आणण्यासाठी मनाई केली. आणि ह्या मुलीने त्यावरून चक्क क्लास सोडला. क्लास पण मोठा गमतीदार होता. अत्यंत जुनाट अशा बिल्डिंगमधल्या

एका खोलीत तो भरत असे. जमिनीवर खालीच बसत असत सगळे. मिणमिणता दिवा. सरांना बसायला पण अगदीच जेमतेम पत्र्याची खुर्ची. म्हणजे मिळणार ज्ञान आणि त्यासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या सोयी अगदी व्यस्त प्रमाणात होत्या. गावाकडे असं भारी बोलणारा विद्वान कुणी आला तर आपण त्याच्या भाषणाची कसली जंगी तयारी करतो. पण इथे सरांना त्याचं फारसं वावडं नव्हतं. अनेक विविध अनुभव जुईला घडवत होते.

तिने काय किंवा क्ल्यासमधील इतरांनी काय आपापल्या परीने निसर्गाला मदत करायची उत्तरे शोधली. सगळ्यातला समान धागा म्हणजे आपल्या जीवनशैलीमुळे होणारा निसर्गाचा ह्यास भरून काढण्याचा प्रयत्न करणे. कापडी पिशव्या वापरणे, एकदा वापरून फेकण्याच्या वस्तू टाळणे, स्वतःची पाण्याची बाटली वापरणे वगैरे गोष्टी आता जरी लोकप्रिय असल्या तरी या शहरात वीस वर्षांपूर्वी नाविन्यपूर्ण होत्या.

जुईचा मात्र इथे गोंधळ होत होता. परवडत नाही म्हणून तिला सायकलनेच जावे लागत होते. गावाकडे प्लास्टिक पिशव्यांचा सुळसुळाट तसाही नव्हता. आजीने शिवलेल्या कापडी पिशव्या घराघरात होत्या. दूध घालायला गवळी घरीच येत असे. वाहन वापरणे दुर्मिळ गोष्ट होती. बाहेर देशात फिरायला जाणे वगैरे संकल्पना अजिबातच रूढ नव्हत्या. ह्या सगळ्या पार्श्वभूमीवर संसाधने / स्रोत कमी वापरायला हवी हा खूप शहरी विचार आहे असं तिला वाटत असे. विचारांच्या जंजाळात गुरफटत सावरत जुई स्वतःची जीवनशैली गावाकडे होती तशीच ठेवण्यात हळूहळू समाधान मानू लागली होती. इतके दिवस फारसा पर्याय नाही म्हणून करत आलेल्या गोष्टीच निसर्गासंवर्धनाकरता पूरक आहेत, हे कळल्यावर तिला काहीसं समाधान मिळालं परंतु ह्याच क्षेत्रात काम करणाऱ्या इतर लोकांकडे बघून तिचा गोंधळ उडत असे.

या गोंधळाचं कारण होतं हा नियम खूप सोयीने वापरला जाणे. आणि हेच आताशा तिला जाणवू लागलं

होतं. कोर्स संपता संपता सगळ्यांनी मिळून एक नाटुकलं सादर करायचं ठरवलं. त्याकरता रोज समिधाच्या घरी तालीम सुरु करायची ठरलं. समिधा तशी गेली काही वर्षे एनव्हीरॉन्मेंट ह्या क्षेत्रात काम करत होती. जुईला तिच्याविषयी आदर होता. ह्या निमित्ताने तिच्याशी अजून ओळख होईल म्हणून ती खूष होती. पत्ता जाणून घेण्यासाठी तिने समिधाला विचारलं की इथून तुझ्या घरी येण्यासाठी कुठल्या बसने येऊ? तर ती चक्क म्हणाली माहित नाही ग. तू सरळ रिक्षेने ये. म्हणजे? ह्याच मैत्रिणीने वर्गात एका प्रेसेंटेशनमध्ये कार्बन फूटप्रिंट कमी करण्यासाठी सार्वजनिक वाहतुकीचा मुद्दा उत्तम मांडला होता. ह्याच समिधाला स्वतःच्या घरी येणाऱ्या बसेस माहित नसाव्या हे जुईला खटकलं. आणि समिधाला आपली पार्श्वभूमी कळलेली नाही याचं पण तिला आश्चर्य वाटलं. वसतिगृहात राहत असलेल्या विद्यार्थ्यांना रिक्षा वगैरे परवडत नाही हे तिला माहिती नाही काय. एवढ्या लांब जायचं म्हणजे रोजचे शंभर रुपये गुणिले दहा दिवस म्हणजे हजार रुपये ह्यातच

जाणार. म्हणजे एक पंचमांश पगार! असो. तिला काय माहित आपला पगार वगैरे म्हणून जुईला आपले आपल्यावरच हसू आले. पण आपण काय शिकतो आणि आचरणात काय आणतो याचा संबंध नाही काय? वर्गात सगळे तसे उच्चभ्रू होते त्यामुळे आपापल्या वैयक्तिक गाड्यांवर ते पोहोचत असत. अर्थात काहींनी चांगले बदल केले होतेच जसे की जाई आणि सोनिया एकाच भागातून येत असत तर त्या एकाच गाडीने येत असत. शिकवायला येणारे सर किंवा मॅडम कधी चार चाकीतून येत असत तर कधी पायी येत असत.

प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या तऱ्हा होत्या कारण आपापली 'सोय' मुख्य होती. आणि 'उपलब्ध पर्यायां'मधून ती निवड होत होती. जुई सायकलने येत होती कारण तिला आत्ता दुसरा पर्याय नव्हता. आत्याकडे पडून असलेल्या लुनावर तिचा डोळा होता. पैसे जमल्यावर ती विकत घ्यायचा तिचा पण मानस होताच की. कारण स्वतःचे वाहन वापरण्यात सोय होती. ही सोय प्रत्येक जण बघणार. कार्बन फूटप्रिंट वगैरे माहित असून देखील!? हे

जरा गोंधळाचं होतंय असं जुईला जाणवत होतं. वाहन असून इतर पर्याय निवडणारा एकही जण जुईला दिसत नव्हता. म्हणजे प्रत्येक माणसाची अनुवांशिक म्हणावी अशी खोड असते काय? गोष्टी सुकर करण्याकडे माणसाचा कल असतो. चालत जाण्यापेक्षा सायकलने जाण्यावर भर असतो. सायकलपेक्षा दोन चाकी कधीही सोयीची आणि त्याहीपेक्षा चार चाकीत अधिक आराम. वेळ वाचतो हे खरेच आहे. पण तो वाचलेला वेळ आपण खरंच सत्कारणी लावतो का? आणि ते कारण कार्बन फूटप्रिंट कमी करण्यापेक्षा महत्त्वाचे आहे काय. असे अनेक प्रश्न स्वतःला विचारून ती सदाच हैराण होत असे

कोर्स चालू असतानाच एकदा ती सुट्टीत गावाकडे गेली असताना तिने घरातल्यांना किंवा मित्रांना आपण काय शिकत आहोत हे सांगण्याचा प्रयत्न केला पण तिथे त्याचं फारसं कौतुक झालं नाही. नाही म्हणायला आपली जुई काहीतरी वेगळं शिकते आहे ज्यात निसर्गाचा आणि झाडं - प्राणी - पक्षी यांचा अभ्यास आहे, याच फक्त कौतुक

होतं. गावाकडे तिच्या घरी पाणी तापवण्यासाठी बंब होता. जवळच्या वखारीतून बंब फोड आणून त्यावर पाणी तापवलं जायचं. पण त्याच्या धुरामुळे घरातल्या मोकळ्या चौकाची एक भिंत कायमचीच काळी राहत असे. ह्या कारणाने म्हणा किंवा किती दिवस असं कष्टाने पाणी तापवणार असं म्हणून म्हणा घरातल्यांनी बंब काढून टाकून स्टोव्हवर पाणी तापवायचं ठरवलं. जुईला हे फार आवडत नव्हतं. तिने आपल्या शेतकरी भावाला थोडं हटकून पाहिलं पण त्याला स्वच्छ घर हवं होतं आणि बंब पेटवण्याच्या रोजच्या कामाला तो कंटाळलाही होता. याही पेक्षा महत्वाचं म्हणजे आता भावाची स्टोव्ह आणि रॉकेल घेण्याची ऐपत आली होती. पुढे आणिक वर्ष दोन वर्षांत घरात गिझर पण येणार होताच. थोडक्यात माणसाच्या पायात जोवर पायरी चढायची ताकदच नसते तोवर तो आहे तिथेच 'आनंदी असतो', किंवा 'असतो' म्हणूयात केवळ. पण एकदा त्याच्या पायात ताकद आली की तो पुढची पायरी चढल्यावाचून राहत नाही. पायऱ्या चढणे चालूच राहते.

पण तरीही गाव आणि शहर अशा दोन ठिकाणच्या राहणीमान, चालीरीतींत जुईला फरक जाणवत होता. शहरात गावापेक्षा पुष्कळच सोयीसुविधा होत्या. तिच्या होस्टेल मध्ये प्रत्येक बाथरूम मध्ये गिझर होता त्यामुळेच भावाला बंब ठेवण्याचा आग्रह करताना तिला चार वेळा विचार करायला लागला होता. शहरात वाहन असणे ही एक 'गरज' आहे असेच मानले जात होते. समिधा त्यातलीच होती. म्हणूनच कदाचित तिला बसचे रूट्स ठाऊक नव्हते. भावासाठी स्टोव्ह आणि समिधासाठी बाईक असणे तश्या सारख्याच पातळ्या होत्या की काय? कष्ट टाळायची ओढ माणसाला कशी लागली नक्की आणि का? जुईने शेवटी हे सगळं आदित्यशी बोलायचं ठरवलं.

आदित्य जुईचा उत्क्रांती अभ्यासक मित्र. सरांच्या जवळच्या मित्राचा मुलगा. तो एकदा सरांच्या एका पब्लिक लेक्चरला आला होता. तिथे त्याची ओळख झाली. त्या लेक्चर नंतर झालेल्या प्रश्न उत्तरांमध्ये उत्साहाने सहभागी झाला होता. त्यातले काही मुद्दे सविस्तर बोलण्यासाठी म्हणून दोघांनी भेटायचं ठरवलं

आणि तिथपासून मैत्री वाढली. तो ह्या एनव्हीरॉन्मेंट वगैरे पासून तसा दूर होता पण एक सजग नागरिक म्हणावा असा होता. हॉस्टेलजवळच्या पी सी ओ मधून तिने त्याला फोन केला. 'जरा भेटायचं का आपण आज? 'माणसाची वाहन वापरण्याची उर्मी' ह्यावर तुझी मतं जाणून घ्यायची आहेत.'

'बापरे. हे काय नवीनच. कोर्स मधलं नवीन खूळ की काय?'

'हो ना, नवीन भुंगा डोक्यातला!'

'आणि कसली उर्मी आणि काय ग. सोय नाही का? आता मी आज वाहन न वापरता वगैरे तुला भेटायला यायचं आहे की काय?'

'कसली सोय रे? सोय हे रिलेटिव्ह आहे असं मला वाटतं. आणि किंचित ब्लाइंड हॅबिट. म्हणजे सगळे याला सोय म्हणतात म्हणून आपण म्हणतो. पण बघ आजचच आपण अर्धा तास चालत गेलो तर पोहोचू की अतिथीला. पण तू तुझी इलेक्ट्रिक बाईक मिरवत येणार. आणि मी

पण सायकल मारत पोहोचणार. किंवा बस किंवा रिक्षेने येणार. आणि हवेतला कार्बन वाढवणार.'

'ए अग. माझी इलेक्ट्रिक बाईक आहे हे विसरलीस का? त्याने काही नाही वाढत कार्बन.'

'ते पण तुझ्याशी बोलायचं आहे आद्या, आधीच्या सगळ्या कल्पनांना सुरंग लावल्यासारखं झालं आहे रे. मुद्दा नंबर दोन : इलेक्ट्रिक बाईकचा फूटप्रिंट!'

'बापरे. तुझे मुद्दे वाढायच्या आत मी फोन ठेवतो. संध्याकाळी भेटू. तुझ्या ह्या नसत्या उठाठेवीमुळे माझ्या मेंदूला अधून मधून चांगला व्यायाम मिळतो हे निश्चित आणि बोनस फिल्टर कॉफी. भेटू मग संध्याकाळी अतिथी ?'

'येस' म्हणून तिने फोन ठेवला.

संध्याकाळी ती होस्टेलच्या दारातून बाहेर पडत होती तेव्हा प्रिया पण बाहेरच निघाली होती. तिने विचारल, 'कुठे निघालीस ग.'

'अतिथी'

‘चल मग माझ्याबरोबर. मी त्याच दिशेने चालले आहे.
सोडते तुला.’

‘वा उत्तम.’ म्हणून दोघी प्रियाच्या स्कुटीने निघाल्या.
सायकल मारत जाण्यापेक्षा प्रियाच्या मागे बसून जाणे
खूपच सोयीस्कर झाले. झालं ! जुईच्या मनातला भुंगा
पुनःश्च गुणगुणायला लागला. आज रविवार म्हणून
आपण दिवसभर होस्टेलमध्ये काढला आहे. असं काय
बिघडलं असतं सायकलने गेलो असतो तर. पण सोय
आणि आराम ह्या दोन गोष्टींपुढे माणूस इतका का
नमतो? तिने कष्टाने तो विचार झटकला आणि प्रियाशी
गप्पा सुरु केल्या.

आदित्य येईपर्यंत जुईने दोघांचेही आवडते आप्पे आणि
काँफीची ऑर्डर दिली. आप्पे येईपर्यंत आदित्य पण
पोहोचला.

‘बोला मॅडम! मी मेंदू चांगला तासून आणला आहे.’

‘आद्या. माझा हा डोक्यातला भुंगा आता मला गिल्ट
पण द्यायला लागला आहे. मला सांग, माणसाला मुळात
आरामाकडे जाण्याची ओढ कुठून निर्माण झाली.

शारीरिक कष्ट कमी करावे, वेळ वाचावा हा निसर्ग नियम असल्यासारखे का वागतो आपण?’

बापरे काहीतरी सिरीयस दिसतंय हे आदित्यला जाणवलं.

‘नक्की काय म्हणायचं आहे तुला. सुरवातीपासून नीट सांग’. आदित्यने आप्प्यांवर ताव मारत जुईकडे लक्ष केंद्रित केलं. मग जुईने त्याला समिधाचा किस्सा सांगितला आणि क्लास मध्ये झालेली कार्बन फूटप्रिंटची चर्चा पण आणि आता आपण कसे प्रत्येक छोट्या गोष्टीत हा कार्बन आणायला लागलो आहे हे पण सांगितलं. आता प्रियाच्या बाईकवरून डबल सीट येताना कसा गिल्ट आला हे पण सांगितलं. हे ऐकून आदित्य मोठ्याने हसला, ‘फार लोड घेतेस यार तू. चील ! म्हणजे यात चूक काय आहे? पायी जाण्याऐवजी वाहनाने जावं हे सोपं आणि सोयीस्कर आणि आरामदायी आहेच की! त्यात काय एवढं? गिल्ट कशाला आणतेस यात?’

‘हेच तर तुला सांगत होते ना.. वाहन वापरलं की इंधन जाळलं जाणार म्हणजे प्रदूषण होणार म्हणजे

हवेतला कार्बन वाढणार. आणि त्याचा माणसासहित सर्व प्राणी पक्ष्यांना त्रास होणार. आणि वाहन वापरणे हे यातलं साधं आणि थेट उदाहरण झालं. पण या वाहनाचा स्वतःचा असा पण कार्बन फूटप्रिंट आहे. म्हणजे ते वाहन बनवताना अनेक विविध प्रकारच्या वस्तूंवर प्रक्रिया करून इंधन जाळूनच ते बनवलं आहे. हा सगळा कच्चा माल निसर्गातूनच उपसून काढला आहे. त्यामुळे निसर्ग नष्ट होतो आहे. गोव्यातल्या खाणींचं दृष्य आठवून बघ. लोखंड मिळवण्यासाठी आपण जंगलच्या जंगलं नष्ट केली आहेत, करत आहोत. या खाणीतून मिळणाऱ्या कच्च्या मालावर भरपूर प्रक्रिया करून विविध ग्रेडचं लोखंड, स्टील वगैरे बनवलं जातं. ज्या पासून वाहनांची केवळ बाँडी बनवली जाते. त्यातले असंख्य भाग बनवण्यासाठी जसे की दिवे, ब्रेक, हँडल, आरसे, मुठी, सीट कव्हर, मोटार, बॅटरी, त्यातले इलेक्ट्रॉनिक पाटर्स, असे सर्व बनवण्यासाठी कुठला कच्चा माल जगाच्या कुठल्या कोपऱ्यातून उपसला जातो आणि त्यावर काय प्रक्रिया केली जाते हे सगळं कल्पना करणं पण अवघड आहे.

त्यात कूड तेलापासून ते सिलिकॉन, लिथियम सारख्या मूलद्रव्यांपर्यंत शेकडो वस्तू आणि कच्चा माल वापरला जातो. या सगळ्या निर्मिती प्रक्रियेत अनेक टप्पे आहेत आणि तितकाच इंधन वापर आहे. पर्यायाने प्रदूषण. परत हे वाहन जिथे बनवलं तिथून आपल्या पर्यंत पोहोचेपर्यंत पण त्यासाठी अनेक प्रकारची वाहतूक वापरली जातेच. तर या आख्ख्या निर्मिती प्रक्रियेमुळे आणि ते वाहन वापरल्यामुळे हवेतला कार्बन वाढतो. त्यालाच म्हणतात कार्बन फूटप्रिंट. आणि हे एका वाहनाचे झाले रे. आपण रोजच्या आयुष्यात अशा शेकडो वस्तू वापरतो. थोडक्यात काय आधुनिक माणूस जो बाजाराशी जोडलेला आहे त्याला कुठलीही क्रिया करायची असेल, वस्तू वापरायची असेल तर त्याला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या कुठल्या ना कुठल्या प्रकारचे इंधन जाळावे लागते. आणि आपण सतत विविध वस्तूंचा सोस ठेऊनच जगत असतो. जे नाही ते हवंच असत आपल्याला. सायकल आहे पण बाईक हवी, बाईक असली तर कार हवी, साधी कार असेल तर मर्सिडीज हवी, ती पण असेल

तर विमानाने प्रवास करता यावा, विमाने आहेत त्यांना चंद्राचे वेध. हे संपतच नाही.'

'थांब थांब. आता यात चूक ते काय? हीच प्रगती आहे ना माणसाची. सोस म्हणतेस ती हौस आहे असं म्हणून का बघत नाहीस त्याच्याकडे. आता विन्याने आपल्या ग्रुपमध्ये सगळ्यात पहिली कार घेतली म्हणून तूच नाही का सुचवलंस की कारणे मुळशीला कुठल्या तुझ्या त्या चविष्ट पिठलं भाकरी देणाऱ्या हॉटेलात जाऊन सेलेब्रेट करू म्हणून. आणि आपण खरंच धम्माल केली की नाही तिथे. कौतुक असतं की या प्रगतीचं. तुलाही आहेच की.'

'हो ना पण आता प्रश्न पडत आहे स्वतःच्या ह्या आंधळ्या समजा विषयी. म्हणजे ही अशी प्रगती साधून आपण निसर्गाचं कितीतरी नुकसान करतो आणि त्याची जी परिणीती होते आहे ती आपल्यालाच भोगावी लागत आहे. प्रदूषणामुळे आपलेच रोग वाढले आहेत, आरोग्य ढासळत आहे. विषमता वाढते आहे. त्यामुळे गुन्हेगारी देखील. मग ही कसली प्रगती?'

‘एक मिनिट. यात नवीन ते काय. माणूस कायमच निसर्ग बदलत बदलत जगत आला आहे. आधुनिक नसलेला माणूसही जंगलांना आग लावत होताच की. शेती करण्यासाठी किंवा गुरं चारण्यासाठी. हे काय प्रथम होत नाहीये. पण या बदलामुळेच प्रगती सुरु झाली. शेतीच्या शोधामुळे अन्न निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर शक्य झाली आणि पूर्वी उपाशी राहणारी जनता त्यानंतर किमान दोन घास खाऊ लागली. विषमता वाढली आहे हे खरे आहे पण माणसे उपाशीपोटी मरणे आता बऱ्याच अंशी कमी झाले आहे. आधुनिक औषध शास्त्रामुळे माणसाचे सरासरी आयुष्यमान वाढले आहे. पूर्वी रोगराईत माणसे पटापट मरत असत. हे आता फारसे होत नाही. ही सकारात्मक बाब नव्हे काय?’

‘हो आहे ना. बट अट व्हाँट कॉस्ट? ज्या निसर्गावर आपण अवलंबून आहोत तोच पूर्णपणे बदलून आपण आपल्याच पुढच्या पिढ्यांना हीच प्रगती देऊ शकू का? विचार कर, वाहने बनविण्यासाठी लागणारी सगळी

संसाधनं संपुष्टात आली तर पुढच्या पिढीला वाहनेच वापरता येणार नाहीत.'

'हे फार टोकाचं होतंय हं जुई. असं अजिबात होणार नाही. आपल्याकडे भरपूर साठे आहेत आणि नवनवीन शोध एवढे लागत आहेत की संसाधनाची चणचण भासणे जवळ जवळ अशक्य आहे. अग, तंत्रज्ञान काही ना काही पर्याय नक्की शोधून काढेल.'

'वी डिफर. मला नाही वाटत. एकच आहे ना पृथ्वी. मग संसाधने पण मर्यादित राहणारच ना?'

'अं .. हो.' आदित्य विचारात पडला. 'पण हे साठे नक्की किती आहेत हे कुणी मोजलं आहे का? म्हणजे आपला उपसा आणि एकूण उपलब्धता?'

'हो विविध लोकांची विविध अनुमानं आहेत. पण कूड ऑइल संपत आलं आहे नक्कीच.'

'पण आता शेल ऑइल तंत्रज्ञान आलं आहे.'

'हो म्हणजे परत उपसा आणि प्रदूषण आहेच.'

'हो! कुछ पाने के लिये कुछ खोना पडता है. मग तुझं काय म्हणणं हे सगळं न वापरता साधं आयुष्य जगायचं?'

सगळी हौस मौज सोडून घायची का? कसं शक्य आहे ते? आणि एक वेळ मी स्वतः साठी हौस बाजूला पण ठेवीन. पण गरज वाढत जाते ग. विनयने कार घेतली ती मुख्य आई वडिलांसाठी. त्यांना आराम मिळावा म्हणून. त्यांना वरचेवर गावाचा प्रवास आरामात करता यावा म्हणून. अशा अनेक स्वाभाविक कारणांमुळे संसाधने कमी झाली तर होऊ देत. घरातल्या वयस्कर मंडळींना त्रास नको असं वाटतंच ना. आणि अशा वेळी मग तंत्रज्ञानावर भरवसा ठेवण्याशिवाय दुसरा पर्याय तो काय? तेवढीच एक आशा. आणि तीही सोडली तर जगण्यात काय मजा? दुःखात जगण्यात काय हशील आहे?’

‘हं..’ जुईने शांतपणे कपात उरलेली काँफी संपवली. ‘असो. हा मुद्दा इथेच सोडू. मला सांग माणसाला ही जी वस्तू संचयाची किंवा संपत्ती निर्मितीची ओढ आहे किंवा आरामाची ओढ आहे किंवा कमीत कमी किंवा ऑप्टिमम कष्टात जास्तीत जास्त मिळवण्याची खटपट आहे ती कुठून उत्पन्न झाली असेल?’

‘हं! आता कशी माझ्या विषयाकडे आलीस. ह्या सगळ्या उन्नत मानवाच्या भावना आहेत. आणि मानसशास्त्रातील थैअरीनुसार ह्या भावनांची पाळंमुळं शिकार आणि कंदमुळं खारून जगणाऱ्या माणसाच्या जीवनशैलीशी जोडली आहेत. त्या काळात म्हणजे सुमारे दोन लाख वर्षांपूर्वी माणसाच्या जीवनात आजच्या तुलनेत प्रचंड ‘अनिश्चितता’ आणि ‘असुरक्षितता’ होती. माणसाला रोजच्या जीवनशैलीत पाच ‘एफ’चा म्हणजे इंग्रजी अक्षर F, चा अवलंब करावा लागत असे. Fight, Flight, Freeze, Famine, Feast म्हणजे लढणे, पळून जाणे, स्तब्ध होणे किंवा गोठणे, उपास आणि मेजवानी. जंगलात हिंडत असताना समोर वाघ कधी येईल हे सांगता येत नसे. समोर वाघ किंवा कुठलेही संकट आलेच तर दोनच पर्याय : लढा किंवा पळ काढा. आणि हा निर्णय अगदी तत्क्षणी घ्यावा लागायचा. वेळ न दवडता. तात्काळ ‘प्रतिक्रिया’ देण्याची सवय आपल्याला प्रचंड गरजेची होती आणि म्हणून आपला मेंदू तसाच उत्क्रांत झाला. उत्तम प्रतिक्रिया देऊन जीव वाचवणारे मेंदू

टिकले आणि पुढे जात राहिले. माणसाची ही अवस्था जवळ जवळ दोन लाख वर्षे इतकी टिकली. माणसाच्या इतिहासातील विविध टप्पे बघता हा सर्वाधिक मोठा काळ. त्यामानाने बाकीचे टप्पे अगदीच लहान. काही हजार वर्षांचे. आधुनिक औद्योगिक टप्पा तर फक्त तीनशे वर्षांपूर्वी सुरु झाला. एवढ्या छोट्या कालखंडात मेंदू आणि त्याच्या सवयी बदलणे जवळ जवळ अशक्य. पण म्हणजे उत्क्रांतीमध्ये ह्या गोष्टी घडत असतातच पण भूशास्त्रीय कालखंडात. अर्थात हे खोडून काढणारं संशोधन होत आहे एपीजेनेटिक्स नावाच्या विषयात. पण मी त्याच्या अजून फार खोलात शिरलो नाहीये. बरोबरीने त्या काळातल्या जगण्याच्या पद्धतीत अन्न मिळवण्यासाठी रोजचे कष्ट होते, अन्न मिळेलच याची शाश्वती नव्हती आणि त्यामुळे वरचेवर घडणारे उपास आणि क्वचित मिळणारी मेजवानी अशीच जीवनशैली होती. शिकार गवसली की भरपूर अन्न आणि ते देखील हाय प्रोटीन. हे जीवनसत्व माणसाच्या त्यावेळच्या जीवनशैलीकरता गरजेचं होतं, नाहीतर पोषणाअभावी

शारिरीक क्षमता कमी होणार आणि शिकार करण्याची, झाडावर चढायची ताकद राहिली नाही तर जगण्यावरच घाला येणार. त्यामुळे मेजवानीची किंवा केवळ अन्न मिळवण्याची माणसाला प्रचंड गरज आणि त्यामुळे ती मिळवण्याची खटपट होती, ओढ होती. ती मेंदूत खोलवर कोरली गेली. कधीतरी कमीत कमी कष्टात अन्न निर्मिती झाली तर आनंदाला पारावार न राहणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे अशा असाध्य दिवसांची ओढ असणेदेखील स्वाभाविक होते. त्यामुळेच आजही आपण कमीत कमी कष्ट करून जास्तीत जास्त सोयी मिळवण्याच्या पाठीमागे लागलो आहोत.' 'वंडरफूल' जुई लक्षपूर्वक ऐकत होती. आदित्य बोलतच होता, 'परत हे अन्न साठवून ठेवण्याची तेंव्हा सोय नव्हती. त्यामुळे एकेकदा मोठी शिकार मिळाली आणि सगळ्यांनी पोट भरून खाल्लं. तरी हा साठा टिकवण शक्य नव्हत. एखादं दुर्मिळ फळांनी लगडलेलं झाड असलं तरी एका वेळी खाण्याला मर्यादा असल्याने ते सोडून पुढे जाण्यावाचून पर्याय नव्हता. हा साठा टिकवला तर भविष्य सुकर होणार हे स्वच्छच

होतं. कोणताही सुज्ञ माणूस हा विचार करणारच. विशेषतः आपल्या अपत्यांसाठी. आणि माणसाने आपल्या प्रगत मेंदूच्या आधारे ते शोधून काढलंच. शिकारी-योग्य जंगली जनावरांना काहीतरी आमिष दाखवून किंवा आडोसा करून आपल्या आसपास ठेऊन माणसाळवायला सुरवात झाली. त्यातूनच पुढे पशुपालन आणि शेतीचा उदय झाला. कष्टाला पर्याय शोधणे आजही चालूच आहे. त्यालाच आपण प्रगती म्हणतो. यात काहीही चूक नाही. आपण असेच ट्रेन झालो आहोत ह्याच प्रगतीसाठी. हा ट्रेड बदलणं अशक्य आहे.' असं म्हणून आदित्य थांबला आणि सहजतेने पेला घेऊन उठला आणि कोपऱ्यातल्या माठापाशी गेला. पेल्यात पाणी घेतलं आणि परत येऊन बसला. जुईचं लक्ष माठाकडेच होतं. ती वेगळ्याच विचारात गुंतत होती.

‘हं... फारच भारी आहे ही थेअरी. मला फार आवडली. खरंतर जीवशास्त्र आणि उत्क्रांतीत आम्ही हे शिकलो आहे. पण आज मानववंश किंवा मानसशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून त्याच विषयाकडे पाहायला मजा आली.

वेगवेगळी शास्त्र एकत्र करून एकाच विषयाकडे बघण्याची मजा काहीं औरच आहे नाही. पण आता मला सांग आज आपल्याला म्हणजे किमान ठराविक आर्थिक स्तरातील लोकांना दोन वेळच्या अन्नाची शाश्वती आहे. अन्न मिळवण्यात कष्ट असले तरी पुरातन मानवापेक्षा ते अनेक पटीने सोपे आहेत. तरीदेखील ही संचयाची हाव का धरत आहोत आपण?’

‘दोन कारणं असू शकतात. पहिलं मगाशी म्हटलं तसं. आपला मेंदू बदलला असला तरी खूप जास्त नाही. आदिमानवाचा मेंदू आहेच आपल्यात. तो तसाच प्रतिक्रिया देत काम करत राहतो आणि राहणार. त्यामुळे संचयाची ओढ आहेच त्यामुळे संधी मिळाली की ती तो लगेच मिळवतोच. आणि दुसरं कारण सध्याची जीवनशैलीदेखील सुरक्षितता आपल्याला देऊ शकत नाहीये म्हणूनच तर प्रत्येक जण ती मिळवण्याच्या मागे लागला आहे. कुणाला हौस थोडीच असते कष्टाची.’

‘मला असं वाटतं ही सुरक्षितता वाटण्यावर आहे. संचयाची ओढ प्रत्येकालाच आहे असेही नाही. हे बघ

आता मगापासून माझं ह्या माठाकडे लक्ष जातंय. ह्या मालकांनी स्वतःची एकही सवय बदललेली नाही गेल्या काही वर्षांत. कोपऱ्यातला माठ आणि स्वच्छ घासून पुसून ठेवलेले स्टीलचे पेले वर्षानुवर्ष तसेच आहेत. हायजीन किंवा प्रगतीच्या नावाखाली येणाऱ्या 'मिनरल वॉटर बॉटल' इथे अजून आलेल्या नाहीत. इतर हॉटेलमध्ये प्रत्येक टेबलावर त्या ठेवल्या जातात. कॉफी उत्तम बनवतात पण ह्यांची जाहिरात आजवर कुठे पाहिली नाही आपण. अगदी काही मोठे नट, नट्या पण येत असतात इथे खास ही फिल्टर कॉफी प्यायला, पण त्याचं भांडवल करून गर्दी खेचली नाहीये त्यांनी. आणि हे आवडणारा बराच मोठा वर्ग आहे समाजात म्हणूनच हे हॉटेल चालू आहे. म्हणजेच नेहेमीच्या प्रगतीत फारसा रस नसणारे पण आहेतच की समाजात. हे बघता आपण असंही म्हणूच शकतो की प्रत्येकाचा मेंदू काही 'प्रगती न साधण्यात' असुरक्षितता मानत नाही. छान शांत दिसते ही जोडी. नवरा बायको दोघेही दुचाकीवर सामान घेऊन येतात. मदतनीसांच्या आधारे पदार्थ बनवतात. ह्या

सगळ्यात आणण्यात कष्ट असतीलही पण असे काही हे असमाधानी वाटत नाहीत. कधीतरी आईला किंवा वडलांना पण घेऊन येतात. त्यांच्याशी गप्पा मारायला मजा येते. जी आपुलकी इथे आहे ती आपल्या त्या पॅराडाइजमध्ये नाही. कॉफी दोन्हीकडे उत्तम मिळते. पण कदाचित कन्व्हेंशनली पॅराडाइज जास्त यशस्वी ठरेल. थोडक्यात काय प्रत्येकालाच ही आदिमानवाच्या मेंदूची थेअरी लावता येत नाही. काही जण वेगळे वागणारे पण आहेत.'

'हो. पण हे कपल मागे राहिलं आहे. पॅराडाइजच नाव काढलंस आहेस तर तो बघ ह्याच्या तुलनेत. गेल्या पाच वर्षात त्याने शेजारची जागा पण ताब्यात घेऊन बिझनेस दुप्पट तिप्पट केला आहे. तिथेही प्रथितयश कलाकार येतच असतात. लगेच त्यांच्या चित्रफिती करून त्या तिथल्या स्क्रिनवर दाखवतो तो. ह्याला म्हणतात संधीचं सोनं करणं. त्याची परवा टीव्हीवर मुलाखत होती पाहिलीस का तू. त्याला यशस्वी उदयोजक म्हणून पुरस्कार मिळाला त्याबद्दल होती. त्याच्या भविष्यातल्या

योजना ऐकल्यास तर भारी वाटेल. लवकरच तो अमेरिकेत फिल्टर कॉफी मिळवून देण्याची सोय करणारे, आपल्या तिथल्या देशी बांधवांसाठी. आत्ता ऑलरेडी त्याच्या अनेक ठिकाणी शाखा आहेतच.'

'हो मी पाहिली ती मुलाखत. आणि हे काही आपल्या देशी बांधवांसाठी वगैरे नाहीये. यात निव्वळ नफा आहे, त्याला त्याच्या अमेरिकेतल्या मुलाची सोय लावून द्यायची आहे असं म्हण हवं तर.'

'मग त्यात चूक काय आहे?!'

'ह्याला प्रगती का म्हणतात याविषयी मला जरा प्रश्न आहे. कारण तो सांगत होता बघ मुलाखतीत की खूप कष्ट आहेत यात. त्याला एक हार्ट अटॅक येऊन गेला तरी अजूनही तो तेवढंच काम करतो आहे. डायबेटीस आहेच त्यामुळे आहार नियंत्रित ठेवत वेळा पाळत कशी तारेवरची कसरत होते हे सांगत होता बघ तो. सतत पाय हलवत बसला होता. त्यावरून तो मानसिकदृष्ट्या अस्वस्थ आहे हे दिसतच होतं. भरपूर पैसे कमावून पॅराडाईजवाला सुखी असेलच असं नाही. कारण तो

पर्याय निर्माण करतच राहणार. एका पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर जाण्याची आस कमी होणारच नाही. प्रत्येकवेळी आपण अजून काहीतरी वाढवायला हवे ही खाज त्याला प्रगतीपथावर ठेवणार. याउलट अतिथीवाले थांबले आहेत. एका पायरीवर थांबून आनंदी आहेत. याचाच अर्थ आनंद आणि प्रगती ही शेवटी मानण्यावर आहे, नाही का? आणि खरंतर प्रगतीपेक्षाही आनंद, स्वास्थ्य महत्वाचं नाही का? स्वास्थ्याचे आणि मानसिक समस्या वाढवून येणारी प्रगती म्हणायची का? समाधानी वृत्ती त्यांच्या ठायी दिसतच नाही.'

'म्हणजे आजारी नसलेले उदयोजक नाहीयेत असं म्हणायचंय का तुला. भरपूर आहेत. आणि हीच असमाधानी वृत्ती गरजेची नाही का? नाहीतर ज्या सायकलने तुझं सध्याचं आयुष्य सोपं केलं आहे तिचा शोध पण लागला नसता. नवीन शोधायची आस माणसाला पूर्वीपासून होती. आशा आकांक्षा पूर्वीपासून होत्याच किंबहुना ह्या जनुकीय म्हणाव्या इतक्या रुजल्या

आहेत. म्हणूनच तू पण गावाकडून शहराकडे आलीस ना? काहीतरी नवीन शिकायला मिळेल म्हणून.'

'हं', जुई जरा विचारात पडली, '... खरं आहे तुझं. आकांक्षा ही जित्याची खोड आहे. मेल्याशिवाय जात नाही. पण मग असं म्हणायला हवं की आपल्या ह्या जगण्याच्या पर्यायाचे परिणाम काय होत आहेत, हा विचार आपण का करत नाही? माझा रोख मुख्य निसर्गावर काय परिणाम होत आहेत याकडे आहे. म्हणजे सायकलचा शोध लागला तेंव्हा त्याचा निसर्गावर काय परिणाम होणार याचा विचार केला का कुणी?'

'अंग चांगलंच की. इंधन जाळण्यापेक्षा हे बरं. पर्यावरणपूरक तुझ्या भाषेत. माझी बाईक पण तशीच आहे पर्यावरणपूरक!'

'बर झालं विषय काढलास तुझ्या बाईकचा. सायकल काय किंवा तुझी बाईक काय. जेव्हा या वस्तूंचा शोध लागला तेंव्हा त्याचा निसर्गावर काय परिणाम होईल असा कुणी याचा विचार केला का? आणि मगाशी जसं आपण वाहनाचा फूटप्रिंट बघितला तसा तुझ्या या

बाईकचा पण आहे हं. आणि तुझी बाईक चालवण्यासाठी वीज लागते. ती बनवण्यात आणि इथे दर दिवशी पोहोचवण्यात भरपूर प्रदूषण होत आहे बर का. तुझी बाईक इथे प्रदूषण करत नसली तरी तुझ्या इथे चालवण्यामुळे कुठेतरी दुसरीकडे प्रदूषण होत आहे. You are only off loading the pollution to different areas.'

‘बापरे हे खरं आहे यार. मी कधी असा विचार नाही केला. खरंतर साधा विचार आहे पण खोलात जाऊन विचार केला नाही. थांब तूर्तास मला भरपूर कार्बन फूटप्रिंट असलेल्या अजून एका कॉफीची गरज आहे. प्यायली तर चालेल ना मॅडम? तुम्ही घेणार का की आपल्यासाठी इथे कॉफीचं झाड लाऊ आणि मगच तुम्ही इथे कॉफी पिणार?’

‘आद्या, नौटंकी बास हं तुझी. मला पण हवी आहे अजून एक कॉफी.’ आदित्यला कार्बन फूटप्रिंट चटकन कळला हे जुईच्या लक्षात आलं आणि त्यामुळे तिच्या चेहऱ्यावर स्मित पसरत होतं पण ते लपवायचा प्रयत्न

करत म्हणाली, 'आणि एका झाडाने काय होणार. आख्खा मळा घ्यावा लागेल.'

'अरे आप बोल के तो देखो. हम मळा भी ले लेंगे.'

'बास आद्या आता हिंदी नको बाबा तुझं.'

आदित्यने काँउंटरवरच्या मालकाला खूण केली दोन काँफी अशी. आणि एका क्षणात ट्रॅकवर येत जुईला म्हणाला, 'पण मग तुझी सायकल कितीतरी बरी की कारण ती चालवण्यासाठी इंधनाची गरज नाही.'

'हो पण माझा मुद्दा असा की सायकलचे किंवा कुठलेही कारखाने सुरु झाले तेव्हा निसर्गातला उपसा वाढलाच असणार आणि पर्यायाने प्रदूषण. पण याचा विचार होत नाही.'

'पण हे होणारच की. त्या बदल्यात तुझ्यासारख्या लाखो लोकांची सोय नाही का झाली? आणि अजून महत्वाची गोष्ट हाच सायकलचा कारखाना अनेक स्थानिक लोकांना उपजीविका देतो. चार पैसे मिळण्याची त्यांची सोय होते आणि म्हणूनच गावांना 'विकास' हवा

असतो. कारण त्यांच्यातल्या प्रत्येकाला आकांक्षा असतात. त्या पूर्ण होण्याची संधी त्यात असते.'

'पण उपजीविका म्हणजे पैसे कमावणे हे समीकरणच झाले आहे. उपजीविका कशासाठी असते तर दोन वेळेचं अन्न मिळवता यावं यासाठी. पण पैसे कमावणे म्हणजेच प्रगती हे इतकं रुजलं आहे की थेट अन्न पिकवून पोट भरण्याच्या शेतकऱ्यांना प्रतिष्ठा नाही मिळत. अन्न विकत घेणे म्हणजे प्रगती असं गमतीदार समीकरण झालं आहे. त्यामुळे लोक स्वतः जमीन घेऊन अन्न उगवण्याच्या थेट उपायापेक्षा पैसे कमावून अन्न विकत घेण्याचा उलटा घास घेत आहेत. शारीरिक कष्ट ही नकारात्मक गोष्ट झाली आहे.'

'म्हणजे प्रत्येकाने अन्न मिळवायचं तर स्वतः उगवायचं? हे शक्य नाही. प्रत्येकाला ते जमणार नाही. प्रत्येकाच्या आवडी निवडी निरनिराळ्या असतात, कौशल्य निरनिराळी असतात. समाजात इतर अनेक सेवा हव्या असतात. त्या देणारी माणसे आणि उद्योग पण गरजेचे असतात. म्हणूनच व्यवसायातली विविधता

जन्माला आली. पूर्वी बारा बलुतेदार असायचे. गावगाडा पुस्तक वाचलं असशीलच तू. आता त्यांची जागा इतर उद्योगांनी घेतली आहे. पूर्वी सायकल दुरुस्ती, शेतीची अवजारं दुरुस्ती अशा सेवा होत्या. आता त्यांची जागा कार गॅरेज, मोबाईल शॉपी यांनी घेतली आहे. आता शहरगाडा लिहायला हवं. आणि शारीरिक कष्ट कमी झाले तरी वेगळ्या प्रकारचे कष्ट वाढले आहेत.’

‘हं... पण आता हेच बघ पूर्वी दुरुस्ती देणारे, सेवा देणारे उद्योग अधिक होते. वस्तू विक्री कमीत कमी होती. त्यात चैनीच्या वस्तूंची दुकानं जवळ जवळ नगण्य होती. आता याउलट आहे. चैनीच्या वस्तूंची दुकाने अधिक आणि सेवा आणि दुरुस्ती कमीत कमी. चप्पल दुरुस्त करून घेण्यापेक्षा नवीन चप्पल घेण्यात धन्यता मानणारे महाभाग पण आहेत. घर नको त्या सामानाने भरण्यात लोकांना प्रगती वाटते. आणि ह्याच टप्प्याची ओढ प्रत्येकाला आहे. ही असली भौतिक प्रगती म्हणजेच प्रगती असं मानत स्वास्थ्य कुर्बान करत लोक त्यावर स्वार होत आहेत. असो. माझा मुद्दा एवढाच की ह्या

प्रगतीचे परिणाम काय बघायला हवं की नको. माणसाने शारीरिक कष्ट कमी केले आणि वेगळ्या प्रकारचे कष्ट करत आहे असं मान्य केलं तरी त्याचे परिणाम काय झाले, होत आहेत, याचा विचार करायला हवा ना. निसर्गावर होणारा परिणाम सध्या बाजूला ठेऊ. पण या कष्टातील बदलामुळे माणसाचं स्वतःच शरीर त्याला साथ देत नाहीये. वैद्यकीय शास्त्रात प्रगती होत असली तरी रोग, अस्वास्थ्य काही कमी होत नाहीये. बरेचसे रोग हे लाईफ स्टाईल डिजीज आहेत असं अनेक डॉक्टर्स म्हणत आहेत. याचा आपण मगाशी जे बोलत होतो - आदिमानवाची जीवनशैली आणि शरीर आणि मेंदूची जडणघडण - यांचा नीट संबंध लावता येईल बघ.' कॉफीचा घोट घेत जुई तिला उमगलेला विचार मांडत होती, 'झालंय असं की आपलं शरीर हे जुनंच आहे, त्याला नीट कार्यक्षम राहण्यासाठी ठराविक कष्टाची सवय झाली आहे किंबहुना गरज आहे. परंतु आपण मात्र आपल्या सोयी सुविधा वाढवत ठेवत शरीराचे कष्ट कमी करत आहोत. यंत्र चालवलं नाही तर ते बंद पडणार.

त्यामुळे ते चालू ठेवण्यासाठी वैद्यकीय शास्त्राच्या आधारे नवनवीन शोध लावून आपण ते बंद पडणं पुढे ढकलत राहतो.'

'खरंय. शरीर हे आपलं हार्डवेअर आहे. ते खूप जुनं आहे. पण प्रगतीमुळे आपण त्याचं वातावरण पूर्ण बदललं आहे. बरोबरीने त्याचं सॉफ्टवेअर पण आपण सतत बदलत आहोत. पण त्या नव्वद साली घेतलेल्या कॉम्प्युटरला २०२० च सॉफ्टवेअर कसं झेपणार? गोची अशी आहे की जुनं सॉफ्टवेअर घालण्याची सोय नाही किंबहुना ते उपलब्धच नाही. त्यामुळे नवीनवर काम चालवणं भाग आहे.'

'करेक्ट! पण सॉफ्टवेअर सगळ्यांकडे उपलब्ध नाही असं नाही. आपल्या अतिथी वाल्याकडे आहे ते. त्यामुळे तो स्वास्थ्य टिकवून आहे. शरीराचे आणि मनाचे दोन्हीचे. दोन्हीची योग्य सांगड घातली आहे त्याने. पण प्रत्येकाला हे आपलं आपण उमजणार नाही. त्यामुळे मग अशा वेगळ्या व्यायामशाळा आता येऊ घातल्या आहेत. धन्वन्तरी हॉस्पिटलमधल्या फिजिओलॉजिस्ट आणि

मानसिक उपचार तज्ज्ञ यांनी मिळून काही व्यायाम तयार केले आहेत जेणेकरून ह्या आपल्या जुन्या जडणघडणीच्या शरीराला काहीतरी ओव्हरऑईलिंग होत राहिल. बघ ना आपण दोन लाख वर्षे धावत होतो जंगलात, झाडावर चढत होतो, नेम धरून फळं पाडत होतो, हा जीवनशैलीतून होणारा स्वाभाविक व्यायाम गेल्या दहा वीस हजार वर्षांत आपण बदलला काही अंशी आणि आपण शेतात कष्ट करू लागलो. तेही एका परीने बरं होतंच कारण घाम गाळण्याची काहीतरी सोय होती. पण गेल्या तीनशे वर्षांत घाम गाळण्याची सवय कमी कमीच होते आहे. आपण शरीराला इतके जपतो की वर्षानुवर्षे आपल्याला जखम पण होत नाही. धन्वन्तरीतले डॉक्टर्स म्हणतात की आपल्या रक्तपेशी जागृत राहण्याची व्यवस्था सध्याच्या जीवनशैलीत नाही. त्या खोल रक्तवाहिनीत दडून बसल्या आहेत. त्यांना काम करायची सवयच राहिली नाही त्यामुळे काहीही आजार ओढवला की शरीराला फार कठीण जातं त्याचा सामना करणं. प्रतिकारकशक्ती खालावली आहे त्यामुळे

रोगांचा सामना करण्यासाठी बाहेरून औषधांची मदत घ्यावी लागते. आता हे सगळं पाहता जी काय प्रगती माणूस साधत आहे तिच्या विषयी शंका निर्माण होतात. ह्या प्रगतीने आपल्या जगण्यावरच घाला येत आहे हे आपल्याला उमजू नये?’

‘उमजलं आहे की. म्हणूनच व्यायामशाळा म्हणजे जीम सुरु केली आहेत ना. एरवी आपल्या आयुष्यात व्यायाम होऊ शकत नाही म्हणूनच तर ही सोय ना. परत एक धंदाही तयार होतो आणि अनेक जणांसाठी रोजगार निर्मिती.’

‘अरे पण या असल्या कृत्रिम पद्धती वापरून व्यायाम करण्यापेक्षा धावलं, सायकल चालवली, पायी हिंडलो, स्वतःचे कपडे स्वतः धुतले तर रोजच्या जगण्यातूनच कितीतरी व्यायाम होईल आणि शिवाय पैसे पण वाचतील.’

‘जुई! एवढा वेळ कुणाकडे आहे. सध्या, आपण स्वतः शेतकरी नसू तर, अन्न मिळवण्यासाठी पैसा हे एकमेव साधन आहे बरं का? आणि त्यासाठी माणसांना आठ तास

किमान काम करावं लागतं. त्यातून कधी वेळ मिळणार हे सगळं करायला.'

‘आता ह्यातच वेळ घालवायचा हा ‘चॉईस’ आहे आपला. पैसे कमावण्याला जरा कमी वेळ दिला आणि आपल्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर भर दिला तर तसेही पैसे वाचतील. पण आपण पैसे कमावून वस्तू आणि सेवा विकत घेण्यातच प्रगती मानत आहोत. त्यालाच प्रतिष्ठा आहे. त्यामुळेच कुठल्याही एका पिढीला आपण करतो ते शारीरिक कष्ट नकारात्मक वाटत असतात आणि त्यामुळेच पुढच्या पिढीला ते ‘भोगावे’ लागू नये असा प्रयत्न केला जातो. शेतकऱ्याला आपली मुलं शेतीत न येता बुकं शिकून मोठी व्हावी असं वाटतं. असली बुकं शिकून मोठे झालेल्या कुटुंबातल्या मुलांना शहरात जाऊन प्रगती करावी अशी इच्छा असते. शहरी कुटुंबातल्या मुलांना परदेशाची ओढ असते. ह्या सगळ्या आकांक्षा कशाच्या शोधात असतात. आरामाची ओढ की केवळ संपत्ती कमावण्याची ओढ की अज्ञाताचे ज्ञात करून घेण्याची ओढ की अजून काही? ह्या आकांक्षा कुठेतरी

थांबतात का?’ जुई किंचित अंतर्मुख होत होती. तेवढ्यात तिचं लक्ष घड्याळाकडे गेलं आणि तिने सँक पाठीवर घेतली. ‘निघूया का?’

‘हो ! पण का थांबवायच्या अशा आकांक्षा.’ बोलत बोलत दोघे बाहेर पडले. ‘आख्ख जग ह्याच प्रगतीची आस धरून भविष्याकडे जात आहे. हाच मुख्य प्रवाह आहे. ह्याच्या विरोधात जाण्यात काय हशील आहे?’

‘हशील आहे की नाही मला ठाऊक नाही आदित्य. केवळ मानवी दृष्टिकोनातून विचार केला तर हे सगळं उचित वाटत असेल. परंतु निसर्गाच्या दृष्टिकोनातून विचार केला तर मात्र या आकांक्षा डोळस असाव्या आणि त्यांना उंबरठा असावा असं वाटतं. तो उंबरठा आपण ठेवला नाहीये म्हणूनच हवामान बदलासारख्या घटना घडत आहेत. निसर्गातली चक्र किंवा जैवविविधता नष्ट केली तर त्याची झळ माणसाला बसतेच आहे ना. आपण अवलंबून आहोत निसर्गावर.’

‘हे अवलंबित्व नक्की कसे काय आहे हे समजून घ्यायला आवडेल मला जुई. म्हणजे आज हे मला नक्की

कळलं की वस्तू निर्मितीसाठी आपण निसर्ग मोठ्या प्रमाणावर बदलतो. पण जैव विविधतेचा काय संबंध त्यात.'

'हे आपण पुन्हा भेटू तेंव्हा बोलू. तूर्तास निघू आता. नाहीतर आमच्या जोशीकाकूंचा आवाज ऐकत हॉस्टेलात शिरावं लागतं.'

'हो हो चल. .. पण गरीबाची हाय कार्बन फूटप्रिंट असलेली बाईक चालेल का तुला.'

'वा ! काय पण अनांमली आहे ! गरीब आणि हाय फूटप्रिंट! हे म्हणजे... ' घड्याळ बघत जुई बोलायची थांबली. 'सोड आता. थांबवू हा विषय आता.' उशीर झाला होता म्हणून आदित्यने तिला त्याच्या इलेक्ट्रिक बाईकवरून हॉस्टेल पर्यंत सोडलं.

हॉस्टेलमध्ये नेहेमीप्रमाणे दंगा सुरूच होता. जुई त्यात सामील झाली पण कार्बन फूटप्रिंट काही तिच्या मनातून जात नव्हता. गादीवर पाठ टेकल्यावर जुईने स्वतःपुरतं ठरवलं की आयुष्यात फार पर्याय किंवा विकल्प निर्माण

करायचे नाहीत. उंबरठा आपला आपण घातला जाईल. पण असं समाधानी राहिलं तर खरंच प्रगती थांबेल का? आपण गाण्याच्या बाबतीत असमाधानी राहिलो म्हणून तर इथवर आलो ना. पूर्वीपेक्षा जरा बरं येतंय पण समाधान खूप दूर आहे अजून. त्यामुळे आदित्य म्हणतो त्याप्रमाणे असमाधानामुळे आपली प्रगती होते आहे. पण ह्या प्रगतीमुळे कार्बन फूटप्रिंट वाढणार नाहीये अजिबात. म्हणजेच समाधान - असमाधान ही थेअरी कुठे लावायची हे नीट ठरवायला हवं माणसाने. विचार करत जुई काही क्षणात निद्राधीन झाली.